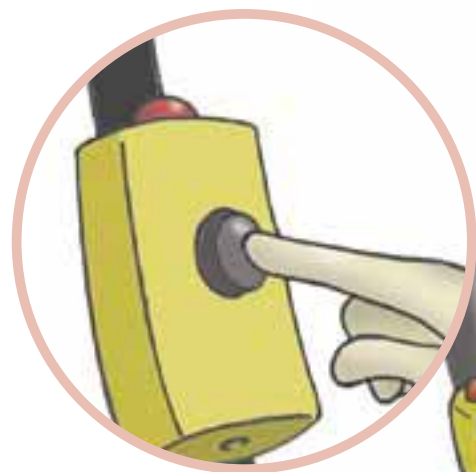

Nima Tokini

Tokoni ke tauhi 'a e fānau' ke malu mo hao 'i he hala'

*ko e fakahinohino
ma'ae ngaahi mātu'a'
mo e kau tauhi fānau'*

Talateu

‘Oku fiema’u ‘e he kau Polisi ‘a Nu’usila’ ke tauhi ‘a e fānau iiki’ ke malu mo hao ‘i he hala’. Ko ia kuo nau pulusi ai ‘a e ongo ki’i tohi ‘e ua ko ‘eni’ ke a’usia’aki ‘a e taumu’a’ ni:

Nima Tokoni.

Tokoni’i ke tauhi ‘a e fānau’ ke malu mo hao ‘i he hala’a’.

Ko e fakahinohino ma’ae ngaahi mātu’a’ mo e kau tauhi fānau’

‘Oku ‘oatu heni ki he ngaahi mātu’a’ mo e kau tauhi fānau’ ‘a e ngaahi me’a mahino ke ako’i’aki ‘a e fānau’ ke nau malu mo hao ‘i he hala’. ‘Oku ‘i ai ‘a e kaveinga ‘e hongofulu-mā-fā te nau lava ‘o fili mei ai ke tokoni’i kinautolu ‘i hono fakapapau’i ‘a e malu mo e hao ‘a e fānau’. Ko e tohi ko ‘eni’ ‘oku totonu ke tauhi ia ‘i ha feitu’u malu koe’uhī ke fai ki ai ha tokanga lolotonga ‘a e kei tupu hake ‘a e tamasi’i’ pe ta’ahine’.

Ko e Tohi Ngāue Ki he Malu mo Hao ‘i he Hala’.

Tokoni’i ke ke malu mo hao ‘i he hala’.

Ko e fanga ki’i ngāue fakamānako ki he longa’i fānau’

‘Oku ‘oatu ‘i heni ‘a e fanga ki’i ngāue fakamānako ki he fānau’, ‘a ia ‘oku toe ‘oatu ai mo e fakamatala ‘e tokoni ki he’enu malu mo hao ‘i he hala’. ‘Oku ‘i he tohi’ ni ‘a e kaveinga ‘e hongofulu-mā-fā. ‘E ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i ‘i he kaveinga taki taha ke tali ‘e he tamasi’i’ pe ta’ahine’. ‘E ma’u ‘a e ngaahi tali’ mei’ he sekisoni tatau ‘i he tohi ko ia ko e **Nima Tokoni’**.

Ko e Tohi Ngāue’ ni ‘oku’ ne hoko’i atu ‘a e ako ‘oku fakahoko ‘e he polokalama ‘a e kau Polisi’ ‘i he ngaahi ‘apiako’ ‘a ia ‘oku ui ko e **Malu mo Hao ‘i he Hala’ (Road Safe)**.

*Ka ke toe fiema’u ha fakamatala makehe, kātaki ‘o vakai ki he tu’asila ko ia ‘i he ‘initaneti’ ko e **www.police.govt.nz/servicelyes** pe fetu’utaki ki he ‘Ōfisa Polisi Fakaako ‘i he ‘Apitanga Polisi ofi taha atu kiate koe’.*

Kanotohi

Nima Tokoni		<i>Peesi</i>
<i>Fika 1</i>	<i>Ko e hā 'oku ako'i ai 'a e Malu mo Hao 'i he Hala'</i>	2
<i>Fika 2</i>	<i>Ko e hā 'a e Tulēfiki?</i>	6
<i>Fika 3</i>	<i>Malu mo hao 'a e pāsese'</i>	8
<i>Fika 4</i>	<i>Heka mo e hifo 'i he ngaahi me'alele'</i>	10
<i>Fika 5</i>	<i>Ko e fononga 'i he hala ma'ae kau fononga lalo'</i>	12
<i>Fika 6</i>	<i>Ko hono fili 'a e feitu'u malu mo hao ke kolosi ai 'i he hala'</i>	14
<i>Fika 7</i>	<i>Tu'utu'uni ki he kolosi 'i he hala'</i>	16
<i>Fika 8</i>	<i>Kolosi 'i he maama hala'</i>	18
<i>Fika 9</i>	<i>Ko e fili 'o e vaa'ihala malu mo hao ki he 'alu ki 'apiako'</i>	20
<i>Fika 10</i>	<i>Ko hono ngāue'aki 'o e fānauako tokanga'i 'o e kolosi'anga ki he ako'anga'</i>	22
<i>Fika 11</i>	<i>Ko hono fili 'o e tatā malu'i ki he heka pasikala'</i>	24
<i>Fika 12</i>	<i>Ko e heka pasikala malu mo hao</i>	26
<i>Fika 13</i>	<i>Ko e malu mo hao 'i he fononga pasikala'</i>	28
<i>Fika 14</i>	<i>Ko e ngaahi me'ava'inga fakave'eteka'</i>	30

Ngaahi Fakamāloo'

Ko e polokalama fakahokohoko ki he Malu mo hao 'i he Hala' (Road Safe Series)

Na'e fa'u 'a e Nima Tokoni' mo e Ko e Tohi Ngāue ki he Malu mo Hao 'i he Hala' 'e he Va'a Ngāue 'a e Kau Polisi ki hono Ako'i 'o e To'utupú (New Zealand Police Youth Education Services – YES). Ko e kulupu ne nau fa'u eni' ko:

Helen Harris   Kou'otinea 'o e Polokalama Ako'i 'o e Malu mo Hao 'i he Hala', YES, Potungāue Polisi 'a Nu'usila'

Glen Morrison   'Ofisa ki he Poloseki Roadsense, YES, Potungāue Polisi 'a Nu'usila'

Gill Palmer   'Ofisa Va'a Silapa, YES, Potungāue Polisi 'a Nu'usila'

Fokotu'utu'u 'e Jane Ough, O Design

Tā valivali'i 'e Rogelio Carles-Rosas

Pulusi 'e he Brebner Print

Lesisita fakalao mo tufaki 'e he Potungāue Polisi 'a Nu'usila' 2005 ISBN 0-477-02964-7

Ko e hā 'oku ako'i ai 'a e malu mo hao 'i he hala?

Ko e fānau' 'oku pelepelengesi 'a 'enau ngāue'aki 'a e hala'.

'I he 2003, ko e fānau 'e toko 18, ta'u 9 mo si'i ange na'a nau mate 'i he hala'.

Ko e toko 9 ai ko e kau pāsese, ko e toko 8 na'a nau fononga lalo pea ko e toko taha na'e heka 'i he pasikala ve'e tolu.

'I he 2003, ko e fānau ta'u 9 mo si'i ange 'e toko 561 na'a nau lavea 'i he hala'.

Ko e toko taha ai na'e faka'uli, toko 338 ko e kau pāsese, toko ua ko e heka 'i mui 'i he paiki, toko 30 ko e kau heka pasikala, toko 188 ko e kau fononga lalo pea toko 2 ko e ngāue'aki pe 'o e hala'.

Na'e to'o 'a e ngaahi fakamatala' ni me'i he "Motor Vehicle Crashes in New Zealand 2003" LTSA 2004

Ko e fānau' 'oku 'ikai ko ha kakai lalahi kei iiki kinautolu

- 'Oku 'ikai ke nau sio pe fanongo ki he ngaahi me'a 'o hangē ko ia 'oku lava 'e he kakai lalahi'.
- Ko 'enau sio' 'oku te'eki ke fu'u lelei 'aupito, tautautefito ki he'enau sio me'i he tafa'aki mata'.
- 'Oku malava ngofua ke nau hanga kehe vave 'i ha longoa'a pe ko ha fanga monumanu.
- 'Oku nau kei tupu nounou 'o 'ikai ke faingofua ha'anau sio fakalaka 'i ha ngaahi me'a mā'olunga ange.
- 'Oku 'ikai ke faingofua 'enau fakafuofua ki ha mama'o 'a ha me'a pea lava ke nau fai tu'utu'uni hala ki ha'anau kolosi 'i he hala'.
- 'E malava ke ngalo 'ae ngaahi lao ki he malu mo hao 'i he hala' 'o kapau 'e 'i ai ha me'a fakafokifā 'e hoko, hangē ko e teka atu 'a ha fo'ipulu ki he loto hala'.

Ki'i tui ange honau suu' 'o fakakaukau angē hangē nai ko kinautolu koe'. 'I he 'amanaki ke ke kolosi 'i he hala', punou angē 'i ha vaha'a'o ha ongo kā 'oku tu'u 'o sio angē pe ko e hā e me'a te ke lava 'o sio mo fanongo ki ai'. 'E faingofua nai ha fakatokanga'i koe 'e ha faka'uli 'o ha fu'u me'alele lahi?

Kapau ko ha mātu'a pe tauhi fānau pe supavaisa koe 'o ha fānau iiki, kuo pau ke ke 'oange kiate kinautolu ha tokoni ke nau malu mo hao ai 'i he hala'. Ko e me'a te ke ako'i ki ho'o fānau' 'i he'enau kei iiki' 'e lava ke ne uesia fuoloa 'enau tō'onga mo'ui 'i he malu mo hao 'i he hala'.

Kuo pau ke ke fakahoko eni:

- Hoko ko e tā sipinga lelei – ngāue’aki ma’u pē ‘a e ngaahi founga malu mo hao ‘i he hala’.
- ‘Ilo’i ‘a e me’a ‘e lava pe ‘ikai lava ‘e ho’o tama’. Ko e hā e me’a te nau lava ‘o sio mo fanongo ki ai’ ‘i he tafa’aki hala? ‘E lava nai ke nau tala pe ‘oku lele vave fēfē ‘a e tulēfiki? ‘E lava nai ke nau fakapapau’i pe ‘oku ‘atā ‘a e hala’ ka nau kolosi?
- ‘Alu mo ho’o fānau’ ‘o tokoni’i kinautolu ke ako mo fakaangaanga ‘a e ngaahi tō’onga totonu ki he malu mo hao ‘i he hala’. Ko e lelei taha’ ko hono hono toutou fai hokohoko ‘eni.
- ‘Oua ‘aupito na’a’ ke fakakaukau ‘e lava ‘e ho’o tama’ ‘o fai ha tu’utu’uni lelei ‘i ha hoko ‘a ha me’a fakatu’upakē.

Ko e huluhulu ki he me'a ke fai' mo e taimi ke fai ai eni'

Pēpē ki he Ta'u 1

Fakapapau'i 'oku kau 'a e ngaahi fekau felāve'i mo e malu mo hao 'i he hala' 'i he'enua mo'ui faka'aho':

- *Talaange kiate kinautolu 'a e 'uhinga 'oku' ke tuku ai kinautolu 'i he nofo'anga malu mo hao ma'ae fānau iiki.*
- *Fakama'u ma'u pē 'a ho leta' 'i he me'alele' pea' ke talaange ko ho'o 'ai 'eni ke ke malu mo hao ai.*
- *Talaange 'a e feitu'u mo e 'uhinga 'oku' ke kolosi ai 'i he hala', pea mo e 'uhinga 'oku' ke kolosi ai 'i he feitu'u ko ia.*
- *Teke 'a e saliate pēpee' 'i he tafa'aki ko ia 'o e hala ma'ae kau fononga lalo' 'oku taupotu ki he ngaahi fale nofo'anga'.*
- *Fanongo ki he fanga ki'i hiva mo lau 'a e fanga ki'i talanoa 'oku fakakaveinga ki he malu mo hao 'o e hala'.*

Ta'u 2 – 4

- *Puke 'a honau nima' lolotonga ho'omou luelue', pea fakapapau'i ma'u pē 'oku lue 'a e fānau' 'i he tafa'aki taupotu ki he ngaahi fale nofo'anga' 'i he hala ma'ae kau fononga lalo'.*
- *Ngāue'aki 'a e TU'U, SIO mo e FANONGO' 'i ho'omou kolosi 'i he hala'.*
- *Tokanga ki he ngaahi tau'anga me'alele 'oku'ikai ke fu'u 'asi mahino mai'.*
- *Fakahā ange kiate kinautolu 'a e ngaahi feitu'u malu mo hao ke nau va'inga ai'. Fakamahino ange 'a e 'uhinga 'oku malu mo hao ai 'a e ngaahi feitu'u ko ia'.*
- *Fakapapau'i 'oku' ke 'ilo pe 'oku 'i fe 'a e fānau kotoa pē, kimu'a pea' ke toki holomui'i'a e me'alele'.*
- *Kamata hono ako'i 'a e fānau' 'aki hano fakatui 'a e tatā malu mo hao 'i he taimi 'oku nau va'inga ai 'i he ngaahi me'ava'inga fakave'eteka', pea siofi ma'u pē kinautolu lolotonga 'enua ngāue'aki 'a e ngaahi me'ava'inga pehē ni'.*

Ta'u 5 – 7

- *Lue mo kinautolu ki he ako' lolotonga 'a 'enua kei iiki 'aupito', pea pukepuke honau nima'.*
- *Fakapapapau'i fakataha mo kinautolu 'a e feitu'u pau ke mou kolosi ai 'i he hala' pea fakamatala'i ange 'a e 'uhinga 'o e kolosi'anga ki he kau fononga lalo', 'a e fatongia 'o e kau ngāue pule'i hala 'i he ngaahi 'apiako' pea mo e maama hala'.*
- *Ako'i kinautolu ki he feitu'u totonu ke tali ai ki he pasi', pehē ki he 'ulungaanga totonu 'i he heka pasi' pea mo e feitu'u ke tatali ai 'i he'ene hifo mei' he pasi'.*

- Fakapapau'i 'oku nau 'ilo ke 'oua na'a nau lele'o kolosi 'i he hala' ki ha me'alele. Tau 'i ha feitu'u malu mo hao pea' ke lue ke 'omai 'a ho'o tama'.
- Tokoni'i kinautolu ke tā ha'anau fanga ki'i hala malu mo hao 'i he'enu 'alu ki he ako' 'i he'enu lalahi hake', 'o mama'o mei' he hala lēlue' mo e pa'ake'.
- Ako'i kinautolu ki he me'a ke nau fai' 'oka hoko ha fakatamaki te nau fetaulaki mo ia hangē ko ha ngāue hala 'oku lolotonga fakahoko.
- Ako'i kinautolu ki ha founa ke ma'u ai ha tokoni 'i ha hoko 'a ha me'a fakatu'upakē.

Ta'u 7 – 9

- 'Ai pē mo ke vakai'i 'a e anga 'o 'enu 'ilo ki he ngaahi me'a faka-lue-lalo'.
- Talanoa mo ia felāve'i mo e tatā malu mo hao 'i he heka pasikala' pea mo e malu mo hao 'i he fononga pasikala'.
- Fakapapau'i kuo pau ke nau heka mo ha taha 'o a'u ki he'enu ta'u 10, pea 'osi ia' kuo pau ke nau toki heka toko taha pē 'o kapau te nau toki malava lelei ia.
- Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ke ngofua ke nau heka pasikala 'i he hala ma'ae kau fononga lalo' he 'oku 'ikai ke malu mo hao eni pea 'oku tapui eni 'i he lao'.
- Kamata talanoa mo ho'o tama' fekau'aki mo e ngaahi lao 'i he hala' mo e 'uhinga 'oku tau tauhi ai kinautolu' mo e ngaahi nunu'a 'o e 'ikai tauhi kinautolu'.
- Ako'i kinautolu ki ha'anau ma'u tokoni 'i ha hoko 'a ha me'a fakatu'upakē.

Ta'u 10 pe lahi hake

- 'E loto ho'o tama ke fononga pē 'iate ia pē. Neongo te ke loto ke nau fai 'eni ka 'oku totonu pē ke ke toutou fakamanatu 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he malu mo hao 'i he hala' 'i he Ta'u 7 – 9.
- 'Oua te ke pehē pē 'e 'ilo'i 'e ho'o tama' 'a 'ene me'a ke fai' 'o kapau 'e liliu 'a e hala 'oku angamaheni ki ai'.
- Fakapapau'i 'i ha ngaahi taimi pau 'oku kei malu mo hao pē 'a ho'o tama' 'i he'ene fefononga'aki'. Kapau 'oku 'ikai, pea' ke toe foki 'o toe tokangaekina ange 'a 'ene ngaahi tō'onga 'i he'ene tauhi malu mo hao 'i he hala'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 1 'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i: Ko e ta'u fiha 'oku totonu ke kamata ai 'e he mātu'a' pe tauhi fānau' 'a 'ene ako'i 'a 'ene tama' ki he malu mo hao 'i he hala?

Tali: 'I he kamata pē 'o 'enu ngāue'aki 'a e hala pule'anga' mo 'enu mātu'a' pe tauhi'.

Ko e hā 'a e tulēfiki?

Ko e hā te u ako'i'aki 'a 'eku tama	Ko e hā e 'uhinga te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku lahi 'a e kalasi kehekehe 'o e tulēfiki' 'i he hala'. • Ko e kalasi kehekehe ko 'eni 'o e tulēfiki' 'oku nau fakatu'utāmaki tatau pē. • 'Oku fakatu'utāmaki 'a e kalasi tulēfiki kotoa pē. • 'Oku kehekehe 'a e tulēfiki kotoa pē 'o fakatatau ki he feitu'u kehekehe, 'o hangē ko e ngaahi fu'u loli uta hu'akau 'i he ngaahi feitu'u tuku'uta'. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku lahi 'a hono fa'a talaange ki he fānau' ke nau fakasio pe talitali ki ha ngaahi me'alele. 'Oku 'ikai totonu 'eni. 'Oku totonu ke nau sio mo tatali ki he tulēfiki pe ko e ngaahi me'a kotoa pē, 'o a'u ki he kakai, 'oku nau ngāue'aki 'a e hala pule'anga'. 'Ikai ngata ai kā 'oku fiema'u ke toe tokanga makehe 'a e fānau' ki he ngaahi fu'u me'alele lalahi', he 'oku fa'a faingata'a ki he kau faka'uli ko 'eni' ke nau fakatokanga'i 'a e longa'i fānau'. • Ko e ngaahi fu'u loli' pea mo e pasi' 'oku nau mamafa ange pea faingata'a ange ke ta'ofi kinautolu 'o fakatatau ki he kaa', ko ia ai 'e malava ke nau fakatupu ha lavea lahi ange. • Ka 'a'ahi 'a e fānau' ki ha feitu'u kehe 'oku totonu ke nau mateuteu ki ha fa'ahinga tulēfiki 'oku kehe ange. • 'Oku fiema'u ke nau mateuteu ki ha fa'ahinga tulēfiki kehe 'o ka nau' ka mālōlō 'eve'eva pe 'a'ahi ki ha feitu'u kehe.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa fekau'aki mo e :

- Kalasi kehekehe 'o e tulēfiki', hangē ko e kā, pasi, loli, veeni, pasikala, kā-polisi, loli, tuleila, kau fononga lalo. 'Ai' a ho'o tama' ke ne fakakaukau'i atu ha toe kalasi 'e taha. Ngāue'aki 'a e fanga ki'i me'ava'inga 'imisi tatau 'o e kalasi kehekehe 'o e tulēfiki' ke kamata faka'ilo'ilo 'a e fānau' ki he kalasi kehekehe 'o e tulēfiki'.
- Feitu'u'i he hala 'oku ngāue'aki 'e he kalasi tulēfiki kehekehe. Hangē ko 'eni', ko e kau fononga lalo' 'oku nau lue 'i he hala ma'ae kau fononga lalo', kā ko e kaa' mo e motopaiki' 'oku nau ngāue'aki 'a e loto hala'.
- Feitu'u 'oku nofo ai 'a e faka'uli' 'i he ngaahi me'alele kehekehe pea 'e faingofua fēfē nai ke sio 'a e faka'uli' ki ha fānau iiki 'oku nau kolosi he hala'.
- Ngāue'aki ha ngaahi fakatāta 'i ha ngaahi makasini pe pepa ke fakamahino'i 'a e lalahi 'o e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e me'alele'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha:

- 'A hono tuhu'i 'a e ngaahi kalasi tulēfiki kehekehe te mou sio ki ai 'i ha'amou luelue 'o 'eva.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- **2** ----- **4** ----- **6** ----- **8** ----- **10**

Va'inga mo talanoa
fekau'aki mo e fanga
ki'i me'alele me'ava'inga'.

Mou lue 'i ha'amou 'eve'eva
eva mo fakasio mo fakahingoa
'a e kalasi tulēfiki kehekehe te
mou fetaulaki mo ia'.

Ke fakahingoa 'e he fānau'
'a e kalasi tulēfiki kehekehe
'oku nau lava 'o sio ki ai mei'
he matapā sio'ata 'o e me'alele'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 2 'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i': Ko e fē 'a e kalasi tulēfiki 'oku fakangofua 'i he hala ma'ae kau fononga lalo?

Tali': Ko e kau heka pasikala 'oku nau tiliva 'a e nusipepa' pe meili', pea mo e kau fononga lalo'.

Malu mo hao 'a e pāsese'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • Ke fakapapau'i 'oku patō ma'u pē 'a honau leta malu mo hao ki he heka me'alele'pea mo fakama'u pehe'i ai pē kae'oua kuo mou a'u ki he feitu'u 'oku fai ki ai 'a e fononga'. • Ke tangutu fakalongolongo 'i he me'alele' pe pasi' 'o 'oua 'e hoha'a'asi 'a e faka'uli'. • Ke 'oua na'a 'ai 'a e nima' pe va'e' kitu'a me'i he me'alele'. • Ke 'oua 'e laku ha me'a kitu'a me'i he matapā sio'ata 'o e me'alele'. • Ke 'oua 'e 'ai ha ngaahi fu'u longoa'a fakatu'upakē. • Ke tangutu ma'u pē 'i he sea mui 'o e me'alele', tautautefito 'o kapau 'oku 'i ai ha kato fakahaofi fakamolū 'ea kuo fakama'u 'i mu'a 'i he sea mu'a'. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e pāsese kotoa pē kuo pau ke ne tui hono leta' pe ko ha sea malu totonu mo fe'unga mo hono lahi'. • 'E faingata'a ke tokanga kakato 'a e faka'uli' kapau 'e toutou hoha'asi ia. • 'E lava ke lavea ha'o tama 'o kapau 'e ma'ungatāmaki 'a hono nima' pe va'e' 'e ha me'a lele pe ha toe me'a kehe 'oku fakalaka hake. • 'Oku tapu 'i he lao' ke li ha me'a kitu'a me'i he matapā sio'ata 'o e me'alele', he 'e lava ke fakahoha'asi ai heni ha faka'uli kehe. • 'E lava ke hoha'asi pe ilifia ha faka'uli 'i ha fu'u longoa'a fakatu'upakē. • 'Oku malu mo hao ange 'a e fānau' 'i he sea mui'. Ko e kato fakahaofi fakamolū 'ea' 'oku 'ikai ke fa'u ia ma'ae fānau' pea 'e lava ke fakatupu lavea 'eni.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Ngaahi me'a te ne lava 'o fakahoha'asi 'a e faka'uli' pea mo e ngaahi me'a 'e hoko me'i heni'.
- Ngaahi 'uhinga 'oku totonu ke 'oua 'e li ai ha me'a kitu'a me'i he matapā sio'ata 'o e me'alele'. Fakapapau'i 'oku nau 'ilo'i 'a e me'a ke nau fai' kapau 'oku 'i ai ha veve.
- 'UHINGA 'oku 'i ai ai 'a e ngaahi me'a malu'i 'i he me'alele' ma'ae fānau' pea mo e 'uhinga 'oku pau ai pē ke tui maau 'a e ngaahi me'a ko ia'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Fakama'u 'a e leta malu'i' pea mo hono 'ai ke patoo'.

Sīpinga lelei 'eni:

- Fakama'u ho leta malu'i 'o'ou' he taimi kotoa pē pea fakapapau'i 'oku fakama'u mo e leta 'o e kau pāsese kotoa pē.
- Fakatangutu 'a e fānau' ki he sea mui'.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

'Ai 'a e tui 'a e ngaahi sea malu'i 'o e fānau' ko ha me'a mahu'inga mo makehe ia.

Faka'ai'ai 'a e fānau' ke nau nofo 'i honau sea 'i he lōloa taha te nau ala lava'.

Ako'i ho'o tama' ke tui hono leta malu'i' pea 'ai ke ke fanongo ki he taimi 'oku patō ai 'a e ma'u 'a e leta'.

Fakamamafa'i 'a e tui honau leta malu'i' 'i ha fo'i vaha'a taimi pau pea fakamālō'ia'i 'a e fānau' 'i ha'anau manatu'i ke nau tui fakama'u honau leta' 'iate kinautolu pē.

Ko e fehu'i nounou Fika 3 'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i: Ko hai 'oku 'a'ana ke fakapapau'i 'oku tui 'a e leta malu'i 'o ha fānau 'oku ta'u 15 pe si'i hifo ai?

Tali: Ko e tokotaha faka'uli'.

Heka mo e hifo 'i he me'alele'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'Uhinga te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • 'I ha me'alele matapa fā, ko e matapā to'ohema 'i mui' 'oku malu mo hao taha ki ha heka mo hifo 'a ha fānau iiki. • Ke fanongo pea tatali ki ha'o fakahinohino kimu'a pea hifo mei' he me'alele'. • 'Oange ha ki'i fakahokohoko ki he anga 'o hono fakaheka mo fakahifo 'o e kau pāsese' – 'uluaki fakaheka 'a e fānau 'osi lava 'o luelue' ki he me'alele', pea toki fakaheka 'a e pēpee', pea toki hoko atu 'a e fakatau'. Fulihi 'a e hokohoko ko 'eni' 'i he taimi fakahifo'. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e feitu'u 'eni' 'i he me'alele' 'oku taupotu taha ki he tafa'aki hala ma'ae kau fononga lalo' koe'uhii ke 'oua 'e ofi 'a e fānau' ki he tulēfiki'. • Koe'uhii ke 'oua 'e lele vave 'a e fānau' kitu'a mei' he me'alele' pea lavea ai 'i ha me'alele, 'o hangē nai ko ha supamāketi pe feitu'u tau'anga me'alele. • Ko e fakahokohoko ko 'eni' 'e tokoni ia ke tauhi ke malu mo hao 'a e tokotaha kotoa pē.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Mahu'inga ke 'oua 'e lele holo ha fānau 'i ha feitu'u tau'anga me'alele na'a 'oku 'i ai ha me'alele 'e holomui pea 'ikai ke lava 'a e faka'uli' 'o sio ki he fānau'.
- Mahu'inga 'o e heka mo hifo mei' he me'alele' 'i he tafa'aki taupotu ki he hala ma'ae kau fononga lalo'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Hifo mei' he me'alele' 'i he ngaahi feitu'u kehekehe, hangē ko ha tau'anga me'alele tau'anga fakasipa'ilā, supamāketi, mo e tau'anga me'alele 'oku 'uluaki holomui ki he tau'anga' 'o toki fakatonutonu mei ai 'a hono tau 'o e me'alele'.
- 'Ilo 'a e hokohoko 'o e fakaheka mo e fakahifo mei' ha me'alele 'i 'api kimu'a pea toki ō ki ha feitu'u.

Sīpinga lelei 'eni:

- Mātu'aki tokanga ma'u pē ki he anga 'o e 'alu 'a e tulēfiki' kimu'a pea' ke toki hifo mei' he me'alele'.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

*Kamata pē mei' hono fānau'i'i
'a hono fakamatala'i ange 'a e
fakahokohoko 'o e heka mo e
hifo 'i he me'alele'.*

*Fakapapau'i 'oku nofo pē 'a e
fānau' 'i he me'alele' kae 'oleva
'oku' ke tala atu ke heka pe hifo.*

*Hokohoko atu pē 'a hono fakamanatu
'a e ngaahi fekau fekau'aki mo e
heka mo e hifo malu mo hao mei' he
me'alele'.*

Ko e Fehu'i Nounou Fika 4 'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i': 'Oku' ke tangutu 'i he sea mui 'o ha me'alele matapā fā. Ko e fē 'a e matapā 'oku malu mo hao taha ke ke hifo ai' pea ko e hā hono 'uhinga?

Tali: Ko e matapā mui to' ohema' koe' uhi' he 'oku' 'i he tafa'aki 'o e hala ma'ae kau fononga lalo' 'o mama' o mei' he tulēfiki'. 'E lava ke kehe 'eni ia 'i ha ngaahi hala hu' u taha.

Ko e fononga 'i he hala ma'ae kau fononga lalo'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • Ke piki ki ha nima 'o ha tokotaha lahi ange 'oku fakapotopoto. • Ke lue 'i he tafa'aki taupotu ki he ngaahi fale nofo'anga' pe falekoloa'. • Ke ne fakatokanga'i ha ngaahi tau'anga me'alele 'oku 'ikai ke fu'u 'ilonga mai. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku faingofua ange 'a hono pule'i 'o e fānau' 'o kapau 'oku' ke pukepuke honau nima'. Kuo pau ke ke mateuteu ke ta'ofi kinautolu 'o kapau 'oku nau feinga ke ngaue fakatu'upakē. Ko e fānau iiki' 'oku 'ikai ke nau fa'a malava 'o fua tautau 'a e vave 'a e 'alu 'a e tulēfiki' pe fakahoko ha tu'utu'uni fakapotopoto. • Ke nau mama'o me'i he ngaahi me'alele 'oku lolotonga lele'. • 'Oku lahi 'a hono 'alu'i 'a e ngaahi 'alu'anga me'alele'. 'Oku fa'a fakapuliki 'eni 'e ha 'akau pe 'ā. 'I he taimi 'oku lue ai 'a e fānau' 'i he hala ma'ae kau fononga lalo' 'e lava ke lele mai ha me'alele ke hū mai pe hū atu 'i ha 'alu'anga me'alele 'i ha fa'ahinga taimi pē.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Tu'unga 'oku 'i ai 'a e hala ma'ae kau fononga lalo' pea mo e ngaahi me'a 'e ngali fakatu'utāmaki hangē ko e ngāue hala pe fanga fu'u kulī lalahi.
- Longoa'a 'a e tulēfiki' pea mo 'ene malava ke fakahoha'asi ha tokotaha fononga lalo.
- Vahevahe 'a hono ngāue'aki 'a e hala ma'ae kau fononga lalo' mo ha ni'ihi kehe hangē ko kinautolu 'oku heka saliate' pe fanga ki'i saliate heka'anga 'oku teke 'aki 'a e kauva'e'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Lue 'eve'eva ma'u pē, 'o fakapapau'i 'oku taupotu 'a ho'o tama' ki he tafa'aki ki he ngaahi fale nofo'anga' ka ke taupotu koe ki he tafa'aki 'o e tulēfiki'. Fakatokanga'i ma'u pē 'a e ngaahi tau'anga me'alele'.
- Ngāue'aki 'a e tu'utu'uni ki he kolosi ko ia 'i ha ngaahi kauhala.
- Fakatokanga'i ko e fanga ki'i tau'anga me'alele 'e ni'ihi 'oku'ikai ke fu'u loko 'ilonga lelei pea mo hono ngāue'aki 'a e lao ki he kolosi 'i he kauhala'.

Sīpinga lelei 'eni :

- Lue ma'u pē 'i he hala ma'ae kau fononga lalo' 'o mama'o 'aupito me'i he tulēfiki' pea' ke ngaahi fu'u kulī lalahi 'i he ngaahi tau'anga me'alele' ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha me'alele pe 'ikai.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Lue ma'u pē 'i he hala ma'a' e kau fononga lalo' 'i he tafa'aki taupotu ki he ngaahi fale nofo'anga' 'o kapau 'oku 'ai 'a ho'o pēpee' 'i ha ki'i kato 'o fua 'i mu'a pe 'i mui pe 'i ha saliate teketeke.

Ko e kamata pē ke lue ho'o tama' pea' ke 'ai leva ke anga ki he'ene puke ho nima' pea' mo lue 'i he tafa'aki taupotu ki he ngaahi fale nofo'anga'.

Fakaangaanga 'a e fanga ki'i tu'utu'uni ki he kolosi 'i he ngaahi kauhala'.

Hokohoko atu pē 'a hono fakamanatu 'a e malu mo hao 'o e luelue 'i he hala ma'ae kau fononga lalo' 'i he taimi 'oku mou ō fakafāmilī holo ai'. Kapau 'oku 'ikai ha hala ma'ae kau fononga lalo, mou alea'i kotoa pē 'a e me'a 'oku totonu ke fai.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 5 'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i: Te ke lue 'i fē kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ma'ae kau fononga lalo?

Tali: Lue 'o hanga ki he tulēfiki' pea' ke lue ke ke mama'o 'aupito mei' he hala'.

Ko hono fili 'a e feitu'u malu mo hao ke kolosi ai 'i he hala'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA te u ako'i ai'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • Ke nau fakasio ki ha feitu'u ke nau kolosi ai 'a ia te nau lava 'o sio lelei mei ai ki he ongo tafa'aki 'o e hala'. • Ko e faka'ilonga kolosi'anga ki he kau fononga lalo', maama hala', kolosi'anga ki he 'apiako' pe feitu'u ma'ae kau fononga lalo, ko e ngaahi feitu'u 'eni 'oku malu mo hao taha ki he kolosi'. • Ke 'oua 'e kolosi ofi ki ha manga'i hala. • Ke 'oua 'e kolosi 'i ha tau'anga me'alele. • Ke sio hangatonu ki ha taha faka'uli 'o ha me'alele 'i he taimi 'oku' ne tatali ai 'i ha feitu'u kolosi'anga. • 'Oku 'ikai ke fiema'u ke tu'u 'a e faka'uli' ia 'i ha faka'ilonga kolosi tukukehe kapau 'oku 'i ai ha taha kuo kamata kolosi ia 'o a'u hake ki he fo'i makohi hinehina fika 'uluaki. • 'Oua 'e va'inga'i he hala ma'ae kau fononga lalo' lolotonga 'ene teuteu ke kolosi'. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku fiema'u ke sio 'a e fānau' pe 'oku ha'u ha me'alele mei' he tafa'aki kotoa pē. • 'Oku ngali mata ngofua ange ke tu'u ha tulēfiki ma'a kinautolu. • 'E lava ke ha'u 'a e ngaahi me'alele' mei' he ngaahi feitu'u kotoa pē 'o 'ikai ke fakatokanga'i ai 'a e tokotaha fononga lalo'. • 'E lava ke holomui mai ha me'alele mei' ha tau'anga me'alele 'o 'ikai ke sio ki ha taha fononga lalo. 'E lava ke fakapuliki 'a e hū'anga ki ha tau'anga me'alele 'e ha vao pe 'ā mā'olunga. • Ko e kolosi'anga ki he kau fononga lalo' 'oku 'ikai ko ha ngaahi laine faimana ia – 'e malava ke lele ta'e tu'u pē 'a e kau faka'uli' ia. Kapau 'e lava 'a e fānau 'o sio hangatonu ki he mata 'o e faka'uli' pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki te nau māmālie hifo pea tu'u ma'a kinautolu. • 'E malava ke pehē 'e he fānau' 'e 'otometiki pē ha tu'u 'a e faka'uli', pea manga hangatonu atu pē ia 'i mu'a 'i he me'alele'. • 'E lava ke fakatupu mo'utāfu'ua 'eni ki he faka'uli'.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e :

- 'UHINGA 'oku malu mo hao ange ai 'a e kolosi 'i he kolosi'anga ma'ae kau fononga lalo', kā 'oku kei pau ke ne kei tokanga pē.
- Ngaahi me'a 'e ala fakatu'utāmaki, hangē ko e kolosi 'i ha vaha'a 'o ha ongo me'alele 'oku' na fakatou tu'u, ' i he ngaahi mangafaa', kolosi ofi ki ha tau'anga me'alele pe kolosi 'i ha tuliki 'a ia 'e 'ikai te nau lava 'o sio mei ai pe 'oku ha'u ha me'alele pe 'ikai.
- Malava ke 'ikai ke sio 'a e faka'uli' ia ki ha ki'i fānau iiki pea ko e lele ko ia ki he loto hala' 'e fakatupu fakatu'utāmaki ia.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Fili 'a e feitu'u malu mo hao taha ki he kolosi'.
- Feinga ke siofi 'a e fofonga 'o e faka'ulī' kimu'a pea kolosi 'i he faka'ilonga kolosi ma'ae kau fononga lalo'.

Sīpinga lelei 'eni:

- Kolosi 'i he ngaahi feitu'u malu mo hao' 'i he taimi kotoa pē 'i he taimi 'oku' ke fononga holo ai mo ho'o tama'.
- Taimi te ke ha'u ke 'ave ai ho'o tama' meī he ako', tau 'i ha feitu'u malu mo hao pea' ke lue mai mei ai ki ho'o tama'. Pea' ke kolosi malu mo hao leva 'o ngāue'aki 'a e faka'ilonga kolosi' pe kau pule hala 'a e fanga ki'i 'apiako'.
- Kolosi 'i he ngaahi feitu'u meī he'oku 'ikai ke 'i ai hano tu'utu'uni ki he kolosi ai'.

'E ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

'I he taimi 'oku heka ai 'a ho'o tama' 'i he saliate, talanoa atu ki ai felāve'i mo e feitu'u 'oku' mo kolosi ai' pea ko e hā 'a e 'uhinga ne ke fili ai ke ke kolosi ai'.

Ko e taimi 'oku' ke fononga ai mo ho'o tama', mo fakapapau'i fakataha 'a e feitu' u malu mo hao taha ke mo kolosi ai'.

'I he taimi 'e lue tokotaha ai pē 'a ho'o tama', 'ai pē mo ke vakai'i pe 'oku nau kei kolosi malu mo hao pē.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 6 'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i': Kuopau ke ke ngāue'aki 'a e kolosi'anga ma'ae kau fononga lalo' 'o kapau te ke 'i he mita 'e fiha nai mei ai?

Tali: Mita 'e uanoa.

Tu'utu'uni ki he kolosi 'i he hala'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'Uhinga te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • Ke ngāue'aki 'a e tu'utu'uni ki he hala ma'ae kau fononga lalo' 'i he taimi kotoa te nau kolosi ai 'i he hala'. Ko e 'lao ki he hala ma'ae kau fononga lalo' 'oku pehē ni ia: 1 Kumi ha feitu'u malu mo hao ke ke kolosi ai (Sio ki he Fika 6). 2 Tu'u' i he sitepu 'e taha kimu'a pea a'u ki he hala lahi (ako'i kinautolu ke nau lava 'o fakafuofua'i 'eni 'aki ha'o lue ki he ve'e hala lahi pea ke sitepu 'e taha ki mui mei ai). 3 Sio pea fakafanongo ki he tulēfiki' mo e feitu'u 'oku ha'u mei ai'. 4 Ka 'i ai ha tulēfiki 'e ha'u, tatali kae'oua kuo fakalaka pea' ke toe sio mo fakafanongo ki ha tulēfiki 'e toe ha'u. 5 Ka 'ikai ke toe 'i ai ha tulēfiki 'e ha'u, lue fakavavevave hangatonu 'o kolosi he hala', mo sio ki he ongo tafa'aki' na'a 'oku toe ha'u ha tulēfiki. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'E 'i ai 'a e taimi 'e pau ke kolosi tokotaha ai 'a ho'o tama' 'i he hala'. Kuo pau ke ke fakapapau'i 'oku nau ma'u 'a e fakamatala totonu ke nau malu mo hao ai'. • Ko 'ete tu'u 'i ha sitepu 'e taha mei' he hala lahi' ko e fakamama'o ia mei' he tulēfiki', kā 'oku' te kei lava pē ai 'o sio lelei pea lava lelei mo e faka'uli' 'o sio mai ki he fānau iiki'. • 'E lava ke ha'u 'a e tulēfiki mei' ha feitu'u 'e 'ikai ke 'amanaki ki ai 'a e fānau'. • Kapau 'e lele 'a e fānau' 'i he'enau kolosi he hala', 'e malava ke nau humu pe tō ai. 'E si'isi'i ange 'a e taimi 'oku mole' 'i ha'ane lue hangatonu. • 'Oku fiema'u e fānau' ke kei fakasio pē na'a ha'u ha tulēfiki lolotonga 'enau kolosi' he 'e malava pē ke vave ha panaki mai 'a ha me'alele ia.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- 'Uhinga 'oku fiema'u ai ke nau tokanga 'i he'enau kolosi 'i he hala' pea mo e fanga ki'i tau'anga me'alele 'oku 'ikai ke fa'a fakatokanga'i.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Ako'i 'i 'api 'a e fanga ki'i lao ki he kolosi 'i he hala' kā 'i he taimi pē 'oku nau ongo'i ai te nau lava'i ia' pea' ke 'omi leva kinautolu ke 'ahi'ahi'i eni 'i he ve'ehala'.

Sīpinga lelei 'eni:

- Fai ma'u pē 'e koe 'a e fanga ki'i lao ki he kolosi 'i he hala'.

'E ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Lolotonga 'oku kei teke salio te
'a e pēpee', talanoa ange ki ai
felāve'i mo e tokanga ki he kolosi
'i he hala'.

Ko e kamata pē ke nau lue' pea puke leva honau
nima' pea ngāue'aki ma'u pē 'a e fanga ki'i lao ki
he kolosi 'i he hala' 'i he taimi kotoa pē te ke kolosi
ai 'i he hala' pe hala ki he tau'anga me'alele'.

Fakamanatu 'a e lao ki he kolosi 'i he hala' 'i
he taimi kotoa pē lolotonga ha'o lue 'eve'eva
mo ho 'o tama'.

O e Fehu'i Nounou Fika 7 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i'i: Ko e hā 'a e sitepu 'e nima ma'ae "Lao ki he Kolosi 'i he Hala"?

Tali':

- 1 Kumi ha feitu'u malu mo hao ke kolosi ai.
- 2 Tu'u ke mama'o 'aki ha sitepu 'e taha mei' he hala lahi.
- 3 Tu'u 'o fanongo ki he tulēfiki' mei ha feitu'u pē 'e ala ha'u mei ai'.
- 4 Ka 'i ai ha tulēfiki 'oku ha'u, tatali kae'oua ke fakalaka, pea' ke toe sio mo fakafanongo ki he tulēfiki'.
- 5 Ka 'ikai ke toe ha'u ha tulēfiki, lue hangatonu fakavavevave 'o kolosi he hala', mo sio pē ki he ongo tafa'aki' telia na'a toe ha'u ha tulēfiki.

Kolosi 'i he Maama Hala'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'Uhinga te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • Ke lue ki he maama hala' 'o kolosi ai, 'o kapau 'oku 'i ai ha maama hala ofi mai. • 'E anga fēfē hano ngāue'aki 'a e fanga ki'i me'a lomi 'i he maama hala'. • Ke nau 'ilo'i 'a e fanga ki'i faka'ilonga kulokula mo lanumata ki he "lue" mo e "'oua 'e lue'". • Ke nau 'ilo'i 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihī 'oku 'ikai ke tu'u ai 'a e ngaahi me'alele ia 'e ni'ihī 'i he maama hala'. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e taimi 'e ni'ihī 'oku fiema'u 'e he fānau' ia ke nau kolosi pē 'i he feitu'u 'oku nau tu'u ai' kae 'ikai ke nau ki'i lue atu ki ha feitu'u 'oku toe malu mo hao ange'. • 'Oku lahi 'a e ngaahi feitu'u loto kolo 'oku 'i ai 'a 'enau ngaahi maama hala pea kuo pau ke lava 'e ho'o tama 'o 'ilo'i pe 'e ngāue'aki fēfee'i kinautolu. • Kuo pau ke 'ilo'i 'e ho'o tama' 'a e taimi ke kolosi ai' mo e taimi ke tatali ai'. • Kapau 'e 'i ai ha me'alele 'oku lele ia ke fakalaka 'i he maama', 'e malava ke nau tau 'i ha taha kolosi 'oku lolotonga kolosi 'i he kolosi'anga 'o e maama hala'.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- 'Uhinga 'oku malu mo hao ai 'a e kolosi 'i he maama hala', kā 'oku kei fiema'u pē ke tokanga 'a e kau fononga lalo' 'i he'enau kolosi' pea mo e siofi 'o e tulēfiki'.
- Malava ke 'i ai 'a e ngaahi fakatokanga kehekehe 'i he maama hala' 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe, hangē ko ha ki'i **tangata lanumanta/kulokula, Lue (Walk) / 'Oua 'e lue (Don't Walk)**, pe ha me'a fakatatangi pe ha toe ongo kehe ange.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- 'Ave 'a ho'o tama' ki ha ngaahi maama hala' 'o tokoni ke lomi'i kinautolu pea ke nau sio ki he ngaahi faka'ilonga kehekehe 'oku ma'u 'i he maama ko ia' (ki'i faka'ilonga tangata lanu kulokula pe lanu mata/lue/'oua 'e lue).

Sīpinga lelei 'eni:

- Tatali ma'u pē ki he faka'ilonga 'oku malu mo hao' pea' ke toki kolosi 'i he kolosi'anga 'i he ngaahi maama hala'.
- 'Oua na'a' ke kolosi lolotonga 'oku 'ikai ke totonu ke ke fai pehē 'i he maama hala'. 'E fa'ifa'itaki 'a ho'o tama' kiate koe 'o ka ke ka fai pehē.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Fakahā atu ki ho'o tama' 'a e ngaahi me'a lomilomi' mo e ngaahi faka'ilonga' 'i he taimi 'oku nau kei heka saliote ai'. Mo fanongo fakataha ki he ngaahi ongo ko 'eni'.

Talanoa ki ho'o tama' fekau'aki pea mo e maama hala' lolotonga 'a ho'o fononga mo ho'o tama' 'i he me'alele'.

Sio ki hono lomi 'e ho'o tama' 'a e maama hala' pea fakamanatu ma'u pē 'a hono ngāue'aki 'a e founga malu mo hao 'i hono fai 'eni'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 8 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i': Ko e hā ho'o me'a 'e fai kapau kuo' ke 'osi kolosi koe 'i he hala' pea kuo 'asi mai 'a e ki'i faka'ilonga tangata kulokula' pe kuo ulu mai 'a e faka'ilonga 'Oua 'e Lue?

Tali': Hoko atu pē 'a ho' o lue fakato'oto' o 'i ho' o kolosi he hala'. 'Oua te ke toe māmālie pe te ke kamata lele koe.

Ko e Fili 'o e Vaa'ihala Malu mo hao ki he 'alu ki 'Apiako'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA KE U AKO'I AI 'ENI?
<ul style="list-style-type: none"> • Ko e vaa'ihala malu mo hao taha ki he lue ki he ako' – ko e vaa'ihala 'eni ne mo fili fakataha mo ho'o tama' pea kuo pau ke ngāue'aki ma'u pē eni 'e ho'o tama'. 'I he taimi te ke palani ai 'a e vaa'ihala' ni, kuo pau ke ke tokanga'i 'a e: – ngaahi hala kuo pau ke nau kolosi ai' – ko e hala ki he tau'anga me'alele 'e fiha 'i he vaa'ihala ko 'eni' –'oku 'i ai ha feitu'u malu mo hao ke kolosi ai hangē ko e kolosi'anga ki ha kau fononga lalo', maama hala pe kau tokanga ki he kolosi'anga 'i ha 'apiako (sio ki he Fika 10) – 'e lava 'a ho'o tama' 'o sio lelei ki he tulēfiki' mei' he feitu'u 'oku kolosi ai' – mo e ngaahi me'a 'e ala fakatu'utāmaki hangē ko e ngaahi fu'u kulī lalahi – kapau 'e lava, 'oua 'e 'ai ha 'alu'anga 'oku ofi ki ha pa'ake, falekoloa, halanga lēlue, mala'e va'inga, feitu'u tau'anga me'alele pea mo ha ngaahi 'api 'oku 'ikai 'aa'i 'a 'enau fanga monumanu'. • Toe vakai'i ma'u pē 'a e halanga malu mo hao ko 'eni'. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku fakatupu mo'ui lelei kiate koe mo ho'o tama' ke mo luelue ki he ako'. 'Oku toe 'uhinga foki eni 'e toe si'isi'i ange ai 'a e lahi 'o e tulēfiki 'i he 'apiako'. • 'E 'i ai pē 'a e taimi te nau lue pe 'iate kinautolu ki he ako', ko ia kuo pau ke malu mo hao 'a e vaa'ihala ko ia', 'o tatau ai pē pe 'e toe ki'i lōloa ange ai 'a e a'u ia ki 'apiako'. • 'E malava ke liliu ha ngaahi me'a 'i he vaa'ihala' ni, hangē ko ha langa ha fu'u fale lahi, pe toe lahi ange 'a e tulēfiki'.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Anga hono fakapapau'i 'o e vaa'ihala malu mo hao ki he 'alu ki 'apiako'.
- Mahu'inga 'o hono ngāue'aki ma'u pē 'a e vaa'ihala ko 'eni' koe'uhii ke ke 'ilo mei ai 'a e feitu'u 'oku nau 'i ai' 'i ha'anau lue tokotaha 'i he'enau lahilahi hake'.
- Vaa'ihala 'oku' ke pehē 'oku malu mo hao taha' pea mo e hā hono 'uhinga'.
- Kapau 'oku kau 'i ha heka 'i ha fa'ahinga me'alele fakapule'anga hangē ko e pasi pe lēlue, talanoa'i 'a e founga malu mo hao ki he heka hake' mo e hifo' pea mo e ngaahi 'ulungaanga lelei ke ma'u 'e ha pāsese (sio ki he Fika 3).
- Talanoa'i ha ngaahi "Fēfē kapau 'e..." **Fēfē kapau 'e 'i ai ha ngāue 'oku lolotonga fakahoko 'i he hala? Fēfē kapau 'e 'i ai ha fu'u loli lahi te ne poloka 'a e hala ma'ae kau fononga lalo?**

- 'I ha toe taimi kehe ange kapau 'oku heka pasikala 'a ho'o tama' ki he ako' 'iate ia pē (ta'u 10 pe lahi ange – sio ki he Fika 11), talanoa mo ia fekau'aki mo e tui 'o ha ngaahi tatā malu mo hao, ngaahi faka'ilonga nima' pea mo e ta'efakalao ke lele 'i he hala ma'ae kau fononga lalo'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Lue tu'olahi 'i he vaa'ihala tatau pē ki he ako' kimu'a pea toki hū 'a ho'o tama' ki he ako'. Talanoa mo ho'o tama' ki he ngaahi feitu'u ko ia 'oku mou fononga ai' lolotonga ho'omo lue'. Fakapapau'i 'oku lava 'e ho'o tama' 'o ngāue totonu 'aki 'a e maama hala' (Sio ki he Fika 8).
- 'I ha toe taimi kehe ange, kapau 'oku heka pasikala ho'o tama' ki he ako', vakai'i ange 'a e vaa'ihala ko eni' pea' ke fakapapau'i 'oku malu mo hao pea taau pē mo e heka pasikala'. Kapau 'oku 'ikai, pea' ke fili ha vaa'ihala taau ange, pea' ke toutou heka pasikala hokohoko he hala ko ia' mo ho'o tama'.

Sīpinga lelei 'eni:

- Kapau ko koe 'oku' ke 'ave 'a ho'o tama' ki he ako', ngāue'aki ma'u pē 'a e vaa'ihala malu mo hao taha. 'Oua te ke ngāue'aki 'a e ngaahi hala tu'usī' koe'uhi ke fakasi'isi'i koā ai 'a e taimi'.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Fili'i pea' ke lue 'i ha vaa'ihala pau 'i he taimi te ke 'ave ai ho'o tama' ki ha senitā 'oku tauhi ai 'a e longai' fānau'.

Palani pea mo lue 'i he vaa'ihala ko 'eni' ki he ako', pea pukepuke ma'u pē 'a e nima 'o ho'o tama'.

'I he taimi 'e 'alu ai 'a ho'o tama' ki he ako' 'iate ia pee', muimui'i kinautolu 'i ha ngaahi taimi 'e ni'ihī ke fakapapau'i 'oku nau malu mo hao. Kapau 'oku 'ikai, pea' ke toe lue pē mo kinautolu.

Kapau 'oku heka pasikala 'a ho'o tama', heka mo koe 'i he vaa'ihala ko 'eni'. Ko 'enau a'u pē ki he ta'u 10 pea' ke ki'i muimui'i kinautolu he taimi te nau 'alu ai pē 'iate kinautolu'.

Fakatokanga'i ange eni:

'Eke ange ki ho'o tama' pe 'oku fai 'e he'enua 'apiako' 'a e polokalama **"Keeping Ourselves Safe"** (pe ko

e **Tauhi Kitautolu ke**

Malu mo Hao). 'Oku ako'i ai 'a e ngaahi 'ulungaanga ki he malu'i 'o'ota', kau ai 'a e malu mo hao 'o e 'alu mo e foki mei 'apiako'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 9 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i'i: Ko e hā ho'o me'a 'e fai kapau ko e hala lue'i 'oku' ke lue ai ki 'apiako' 'oku poloka'i ia 'e ha fu'u loli lahi?

Tali: Ko ha taha pē 'i he ongo me'a ko 'eni': Fili' i ha feitu'u malu mo hao ke ke kolosi ai 'i he hala' 'o ngāue'aki 'a e 'Lao ki he kolosi 'i he hala'. Foki ki he hala ma'ae kau fononga lalo' 'i he taimi 'oku 'atā ai'. Pē ko ho'o vakai'i pe 'oku 'atā 'a e hala' pea' ke lue takai 'i he loli'.

Ko hono ngāue'aki 'o e Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA KAU' KA AKO'I AI 'ENI?
<ul style="list-style-type: none"> • Ke kolosi ma'u pē 'i ha hala' kapau 'oku 'i ai ha kau polisi hala faka'apiako. • Ko e hā e ngaahi tu'utu'uni 'oku 'oange 'e he kau Polisi Hala faka'apiako' pea mo e ngaahi 'ulungaanga ke fai lolotonga 'a 'ene talitali ke kolosi'. • Ko e ngaahi kolosi'anga ko 'eni' 'oku lava 'o ngāue'aki pē ia kimu'a pea kamata 'a e ako' mo e tuku 'a e ako'. 'I he ngaahi taimi kehe' leva 'oku hoko pē kinautolu ko e kolosi'anga ma'ae kau fononga lalo'. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi feitu'u kolosi'anga 'a e ngaahi 'apiako' 'oku malu mo hao ia ki he kolosi'. • 'Oku mahu'inga ke talangofua 'a e kau fononga lalo' ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá pea ke nau talitali fakalongolongo ki he taimi ke nau toki kolosi ai 'i he hala'. 'Oku tokoni 'eni ke malu mo hao ai 'a e tokotaha kotoa pē. • Ko e ngaahi kolosi'anga ko 'eni' 'e malava ke 'ikai ke fu'u malu mo hao 'i he ngaahi taimi kehe' pea 'e fiema'u ke fai ha tokanga ki ai.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá pea ko e hā e me'a 'oku nau 'i ai ai'.
- Ngaahi tu'utu'uni kehekehe fekau'aki mo e kolosi' mo e taimi ke kolosi ai'.
- Anga 'o e tu'u fakalongolongo pea toki tala atu ke kolosi'.
- Mahu'inga 'aupito 'a e fatongia 'o e Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá, telia na'a 'i ai ha 'aho te nau hoko ai mo kinautolu ko e Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá.
- Ko e hā 'enau me'a ka fai kapau te nau a'u atu 'oku 'ikai ha Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá 'i he 'aho ko ia' (sio ki he 'Lao ki he Kolosi 'i he Hala' 'i he Fika 7).

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- 'A'ahi atu 'o mamata'i 'a e Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá lolotonga 'a hono fakahoko 'o 'enau ngāue', kimu'a ia pea toki hū 'a ho'o fānau' ki he ako'. Sio ki he anga 'o hono fakalele 'o 'enau ngāue ko 'eni'. Hoko atu 'o ngāue'aki leva 'a e kolosi'anga ko 'eni', pea pukepuke 'a e nima 'o ho'o tama'.
- Ko e taimi 'e hū ai 'a ho'o tama' ki he ako', kolosi mo ia 'i he kolosi'anga fakaako' 'i he pongipongi' mo e efiafi' kae 'oleva kuo nau lava 'o 'alu pē ki he ako' 'iate kinautolu pē.

Sīpinga lelei 'eni:

- Ngāue'aki ma'u pē 'e koe 'a e kolosi'anga faka'apiako ko 'eni' 'i he taimi 'oku ngāue'aki ai 'eni'.

Te u ngāue'aki fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Siofi pea ngāue'aki 'a e kolosi 'i he kolosi'anga faka'apiako' kimu'a pea toki hū 'a ho'o tama' ki he ako'.

Kolosi mo ho'o tama' 'i he kolosi'anga faka'apiako' 'i he taimi kuo nau kamata ako ai'.

Siofi ho'o tama' ke mahino 'oku nau ngāue totonu 'aki 'a e kolosi'anga faka'apiako'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 10 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i': Ko e hā 'a e lea 'e fai 'e he Fānauako Tokanga'i 'o e Kolosi'anga ki he ako'angá ke mahino ki he kau fononga lalo' 'oku 'atā, malu mo hao ke nau kolosi?

Tali: Kolosi 'i he taimi' ni.

Ko hono fili 'o e tatā malu'i ki he heka pasikala'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA KAU' KA AKO'I AI 'ENI?
<ul style="list-style-type: none"> • Pe 'oku anga fēfē 'a hono tui 'a honau tatā malu'i ki he heka pasikala' pea mo hono 'ai ke ma'u lelei', 'aki hono fusi 'a e fanga ki'i me'afakama'u'. Ko e tatā malu'i ni kuo pau ke: <ul style="list-style-type: none"> - hao lelei ia 'i he fo'i 'ulu' - 'i ai hono fanga ki'i me'a fakama'u koe'uhii ke tu'u hangatonu 'a e tataa' 'i he 'ulu' - 'ikai ke toe lava ke heke hifo ki he mui'i 'ulu'. • Ke ne tokanga'i mo tauhi lelei'i 'a hono tatā malu'i'. 'Ai ha feitu'u malu mo hao ke tauhi ai 'i 'api. • Ke tui ma'u pē 'a e tatā malu'i' 'i he taimi heka pasikala' pe ko ha me'a va'inga 'oku fakave'eteka, 'o tatau ai pē pe ko ha heka pē 'i 'api. 'Ai ke ke mālohi – ka 'ikai ha tatā malu'i, 'e 'ikai ke fai ha heka pasikala pe 'i ha me'ava'inga fakave'eteka. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku mahu'inga ke hao lelei 'aupito 'a e tatā pasikala' pea fika totonu. Kapau 'e lava ia 'o ngaue pe heke holo, 'e 'ikai ke lava ke kakato 'a hono fatongia malu'i'. Ko e tatā fo'ou kotoa pē 'oku pau ke fakamo'oni'i tohi ia 'oku' ne a'usia 'a e tu'unga malu'i 'oku tu'utu'uni 'e he Ma'u Mafai Lahi ki he Fefononga'aki 'i he Funga Fonua' (Land Transport Safety Authority). 'Oku totonu ke 'i ai 'a e ki'i sitika 'i he loto tataa' ke fakamahino pe ko e fē 'a e tu'unga malu 'oku' ne ma'u'. Ko e ngaahi tu'unga 'oku kau ki ai 'a e 'Tu'unga Faka-Nu'u Sila (NZ Standard), Tu'unga Faka-'Aositelēlia (Australian Standard), Snell B90 pe B95, ASTM F1447-1994. Ka ke toe fiema'u ha fakamatala makehe, vakai ki he tu'asila ko ia 'i he 'initaneti ko e www.itsa.govt.nz, ki he Lau'itohi Fakamatala Mo'oni Fika 1 (Fact Sheet No. 1). • Ko ha tatā 'oku maumau 'oku malava ke 'ikai hano 'aonga 'o'ona 'i ha fepaki pea 'oku totonu ke lī leva ia ki he veve'. • Ko hono tui 'o ha tatā pasikala 'oku' ne holoki 'aupito ai 'a e faingamālie ke hoko ha lavea ki he 'ulu', pea ko e lao' foki ia.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Ngaahi nunu'a 'o e 'ikai tui ha tatā malu'i'.
- Ngaahi founa ke tokanga'i'aki 'a e tataa ni.
- Ngaahi founa ke liliu'aki 'a e ngaahi 'o hoto 'ulu' ke fakapapau'i 'oku hao lelei 'aupito 'a e tataa'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Tui mo fakatonutonu 'a e tatā 'a ho'o tama' (sio ki he fakatātā 'i he peesi hoko).

Sīpinga lelei 'eni:

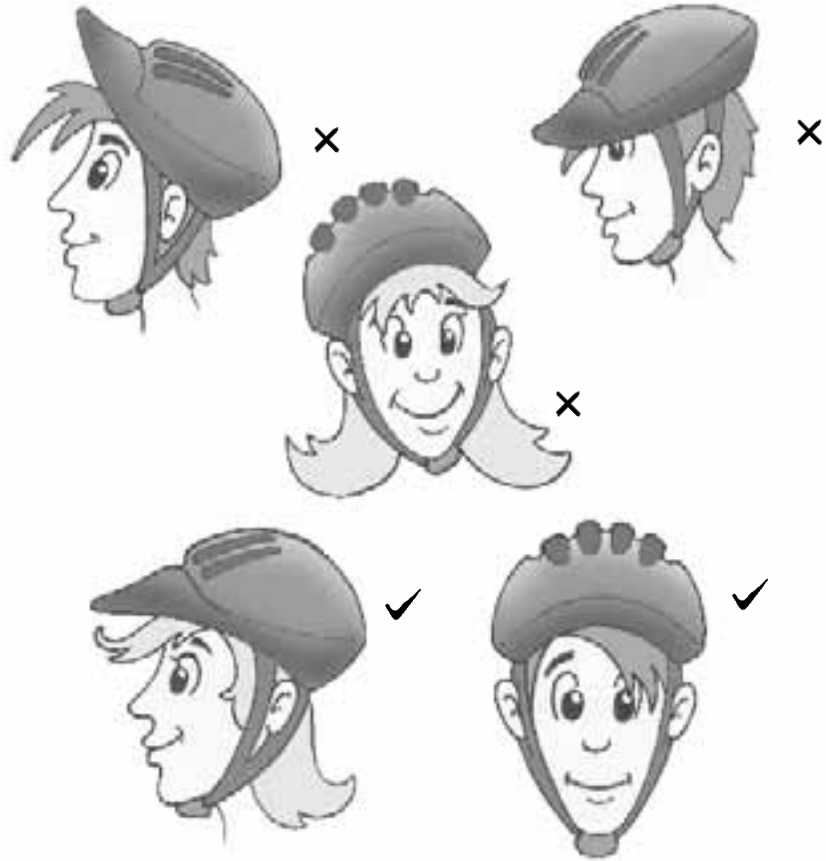
- Tui ma'u pē ho tatā pasikala' 'i ho'o taimi heka pasikala'.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 -----10

Fakapapau'i 'oku tui tatā malu'i 'a ho'o tama' 'i he taimi pē 'oku heka ai ki ha me'ava'inga 'oku 'i ai hano ve'eteka pe ha me'a va'inga ve'etolu. Fakapapau'i 'a e ngaahi feitu' u malu mo hao 'e heka pasikala ai 'a ho'o fānau'.

Fakamanatu ma'u pē 'a e pau ke tui 'a e tatā pasikala' 'i he faka'au ke lalahi ange 'a e fānau'. Fakapapau'i 'oku kei hao lelei 'a e tataa' pea 'ikai ke 'i ai ha maumau 'e hoko ki ai.

Ko e ngaahi tatā 'oku hao lelei' 'oku tu'utonu pea hao lelei 'i he 'ulu'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 11 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i: 'Oku fakatau mai 'e he ngaahi mātu'a 'e ni'ihī 'a e tatā pasikala 'oku fa'a lalahi ange ia 'i he 'ulu 'o e fānau' koe'uhi tokua ke lōloa ange 'a e taimi ke nau ngāue'aki ai 'a e tataa' ni. Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ko ha fakakaukau lelei ai 'eni?

Tali: 'Oku 'ikai ko ha fakakaukau lelei 'eni he ko e tatā pasikala' 'e 'ikai te ne malu' i 'e ia 'a e 'ulu' 'o kapau 'oku 'ikai hao lelei.

Ko ha'o heka fononga pasikala malu mo hao

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> Ke fakapapau'i 'oku nau siofi 'a e malu mo hao 'a 'enau pasikala' kimu'a he fo'i heka kotoa pē, hangē ko e siofi 'a e ta'ofi', fakalolo 'o e sēini' pea mo e fefeka 'a e va'e'. Ke tauhi 'a 'ene pasikala' 'i he feitu'u totonu' 'i 'api ke malu mo hao meī' he ngaahi ha'aha'a 'o natula'. Tuku 'a e pasikala' 'i he ngaahi feitu'u tau'anga pasikala' 'i he 'apiako' pe 'i he ngaahi falekoloa'. Ke loka'i 'a e pasikala' 'i he taimi 'oku nau mavahe ai meī ai'. Ko e pasikala' 'oku totonu ke loka'i ia 'i he founga ke 'oua 'e lava hano ta'aki 'a e fo'i kahoki' meī' he fo'i va'e'. Ke hiki 'a e fika 'oku hā 'i he kahoki' telia na'a kaiha'asi 'a e pasikala'. Ke hiki'i hake ma'u pē 'a e mā'olunga 'o e pasikala' ke hoa mo e tupu 'a e fānau', pea ke ne talaatu kiate koe kapau kuo si'isi'i 'a e ki'i pasikala'. 	<ul style="list-style-type: none"> Ke malu'i'aki ai pē 'a ho'o tama' pea koe'uhi ke fiefia 'a ho'o tama' 'i he'ene heka pasikala' koe'uhi he 'oku 'ikai ke maumau 'a e pasikala'. Ko e pasikala' 'oku totongi mamafa 'aupito pea ko ho'o faka'ai'ai ko ia 'a ho'o tama' ke ne tokanga'i mo tauhi lelei'i 'a 'ene pasikala' 'e tokoni ia ki he toe lōloa ange 'a e lava ke ne ngāue'aki 'a 'ene pasikala'. 'Oku malava heni ke malu mo hao 'a e pasikala' pea 'ikai ke poloka ai 'a e hala ma'ae kau fononga lalo'. Ke ta'ofi ai hano kaiha'asi 'o 'ene pasikala'. Ko hono fakalahi pe fakasi'isi'i 'o e pasikala' 'e fiefia ange ai 'a e fānau' 'i he'enu heka pasikala'. Kaekehe, 'oua te ke fakatau ha pasikala 'oku fu'u lahi ange ia 'i ho'o fānau' he 'e fu'u faingata'a ai kiate kinautolu ke nau heka lelei ai. Vakai'i 'a e tu'asila ko ia 'i he 'initaneti' ko e www.bikewise.co.nz ki ha toe fakamatala makehe fekau'aki mo e malu mo hao 'a e pasikala'.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Fanga ki'i fakahinohino ki hono tauhi 'o e pasikala' ke malu mo hao' pea ke ne kei ma'u ha tu'unga fakafiemālie.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Siofi ma'u pē 'oku malu mo hao 'a e pasikala'. (Sio ki he fakatātā 'oku hā 'i he peesi hoko')
- Pamu ma'u pē 'a e va'e 'o e pasikala' pea fakalolo 'a hono sēini'.
- Fakalahi pe fakasi'isi'i 'a e pasikala' ke fe'unga lelei mo e fānau'. (Sio ki he fakatātā 'oku hā 'i he peesi hoko')

Sīpinga lelei 'eni:

- Siofii ma'u pē 'e koe 'a ho'o pasikala 'a'au' kimu'a pea' ke toki heka ai pea' ke tauhi ia ke 'i he tu'unga fakafiemālie ma'u pē.
- Tauhi ma'u pē 'a ho'o pasikala' 'i ha feitu'u totonu pea 'oku malu mo hao.

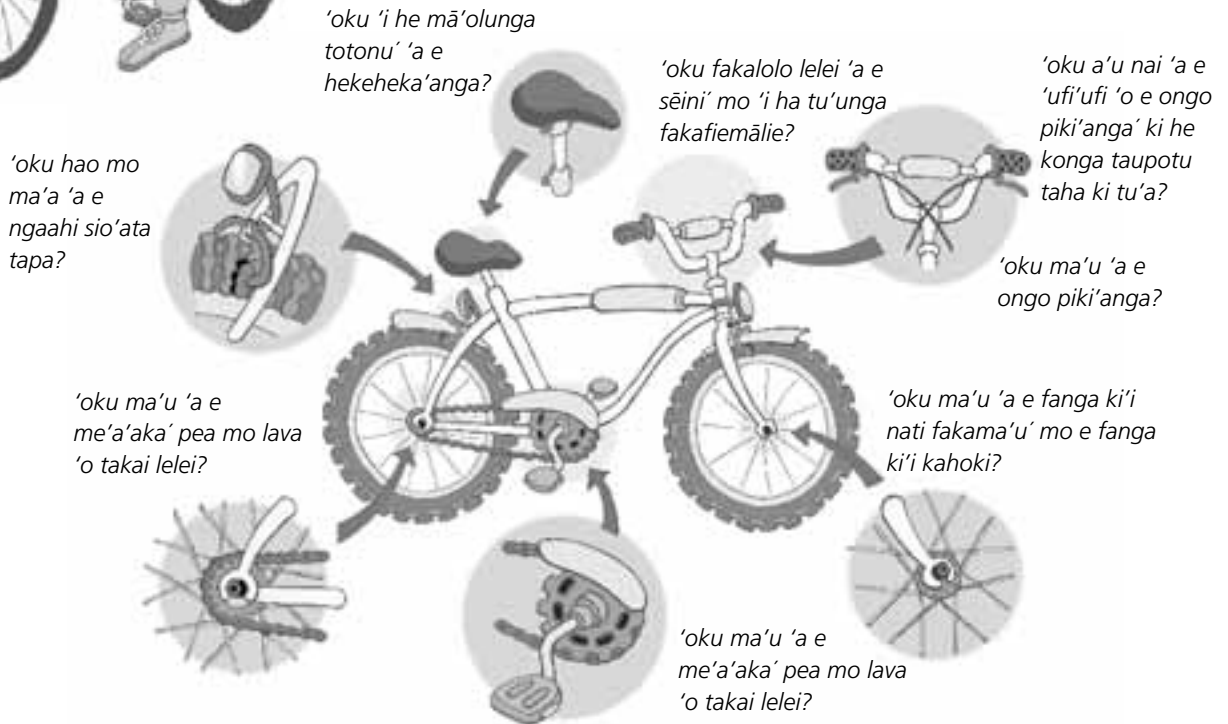
Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Fokotu'u 'a e ngaahi 'uhinga lelei ki he pau ko ia ke siofi ma'u pē pea loka'i mo tauhi 'i he feitu'u totonu' 'a e pasikala', 'i he taimi 'e ma'u ai 'a e 'uluaki pasikala 'a ho'o fānau'.

'Ai ke fai ma'u pē 'a e siofi mo e fakalahi pe fakasi'isi'i 'o e pasikala' 'i he tutupu hake 'a e fānau'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 12 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i'i: Ko e fa'ahinga sio'ata mui fēfē 'oku fiema'u ke fokotu'u 'i he pasikala' talu mei' he 'aho 1 'o Sanuali 1988 'o fakatatau ki he lao?

Tali: Ko e sio'ata 'a ia 'oku lava 'o tapa, pea 'oku lanu kulokula pe engeenga, 'osenitimita sikuea 'e 35 (35cm²), pea ko e 'ēlia kotoa ko ia' 'oku pau ke hanga ia ki mui.

Ko e malu mo hao 'i he fononga pasikala'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'UHINGA te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi pōto'i heka pasikala', hangē ko e heka mo e hifo he pasikala', palanisi 'a e sino', kamata lele 'a e pasikala', tu'u' pe ta'ofī', lele 'i he ngaahi tuliki'i hala', pea mo e faka'ilonga'. Ko e ngaahi 'ulungaanga' eni kuo pau ke ako'i ia 'i ha feitu'u malu mo hao pea siofi mo tokanga'i 'e ha kakai lalahi. • 'Oku 'ikai ke ngofua ke heka pasikala tokotaha ha taha 'oku ta'u hongofulu pe si'i hifo tukukehe kapau 'oku 'i ai hano tauhi pe ko ha taha lahi fakapotopoto. • Ke tui ma'u pē 'a honau tatā pasikala malu'i. • Ke tui ha vala 'ilonga lelei pea mo e sū mapuni lolotonga 'ene heka pasikala'. • Ako'i fekau'aki mo e ngaahi faka'ilonga hala' mo e lao ki he tulēfiki'. • Kapau 'oku fie kolosi ha taha heka pasikala 'i he kolosi'anga 'a e kau fononga lalo' pe 'i he maama hala', kuo pau ke ne hifo mei he'ene pasikala' 'o lue pea taki 'a 'ene pasikala'. • Anga 'a 'ene heka holo 'i he ngaahi feitu'u hangē ko e manga'i hala fuopotopoto' pe ko e 'roundabout', maama hala' pea mo e ngaahi mangafā 'oku pule'i 'e ha me'a pe mangafā 'ikai ke pule'i. • Ke fili 'a e ngaahi vaa'ihala malu mo hao ki he heka pasikala', pea mo ngāue'aki 'a e halanga heka pasikala' 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi halanga pehē ni. • Ke 'oua 'aupito na'a heka'i ha hala ma'ae kau fononga lalo', tukukehe kapau ko 'ene tiliva meili pe nusipepa. • Ke ngāue'aki ha maama pe vala mata'ā'ā 'i he po'uli'. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku fa'a fiema'u 'e he fānau' ke nau heka pasikala holo 'i he hala pule'anga' 'i he taimi pē 'oku ma'u ai 'enau pasikala pea ko e me'a fakatu'utāmaki 'eni. Ko e kau heka pasikala' 'oku pelepelengesi 'enau ngāue'aki 'a e hala'. • 'Oku tui 'a e Polisi' mo e kautaha "Bikewise" ko e fānau ta'u 10 pe si'i hifo ai' 'oku te'eki ai ke nau fakapotopoto fe'unga ke ako 'a e ngaahi taukei mo e 'ilo fekau'aki mo e malu mo e hao 'i he'enau heka pasikala 'i he lotolotonga 'o e ngaahi tulēfiki kehe'. • Ko e tatā pasikala' 'e ala tokoni ia ke ta'ofi 'a e hoko 'a ha lavea (Sio ki he Fika 11) pea 'oku fiema'u pau 'eni ia 'e he lao'. • Ko e sū mapuni' te ne malu'i 'e ia 'a e va'e', pea 'i he taimi tatau 'e hoko 'a e vala mata'ā'aa' ke fakatokanga'i lelei ai 'e he kau faka'uli kehe' 'a e tokotaha heka pasikala'. • Ko e ngaahi faka'ilonga mo e lao ki he hala' 'oku ma'ae kau heka pasikala' foki kinautolu. • 'Oku malu mo hao ange ai kinautolu mo e kau fononga lalo' foki. • 'Oku malava ke 'ikai ke fu'u mahino 'eni ki he kau toki heka pasikala fo'ou' pea kuo pau ke mahino lelei kiate kinautolu 'a e me'a ke nau fai'. • 'Oku tokoni 'eni ke tauhi 'a e kau heka pasikala' ke nau mama'o mei' he feitu'u 'oku fu'u lahi ai 'a e tulēfiki'. • Ko e lao' 'eni. Ko e ngaahi me'alele 'oku hū mai ki tu'a mei' he ngaahi tau'anga me'alele' te nau malava ke fakatupu lavea ki ha kau heka pasikala. • 'Oku fiema'u 'eni ke malava ke 'ilo'i ai 'e he ngaahi tulēfiki kehe' 'a e kau heka pasikala'. 'Oku fiema'u foki 'e he lao' ke nau ngāue'aki ha maama hulu.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Kātoa 'o e ngaahi taukei mo e 'ilo 'a ia 'oku fiema'u ke 'ilo'i 'e ha taha toki heka pasikala fo'ou.
- Lolotonga ho'omo heka pasikala fakataha', mo talanoa ai ki ha ngaahi fakatu'utāmaki 'e ala hoko.
- Malava ke hanga 'e he tatā pasikala' 'o fakasi'isi'i 'a e lavea ki he 'ulu' pea mo ne fakahaofi ha mo'ui 'a ha taha heka pasikala.
- Ngaahi me'a 'oku lava ai ke tau pehē ai ko e taha heka pasikala malu mo hao ia.
- Ngaahi faka'ilonga hala 'oku mou fakatokanga'i pe fakalaka ai'.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Ako'i 'a e ngaahi 'ulungaanga faka-heka pasikala' mo ho'o tama', 'o mama'o'aupito me'i he ngaahi feitu'u 'oku lahi ai 'a e tulēfiki'.
- Heka mo ho'o tama' 'i he vaa'ihala malu mo hao taha' 'i he fononga ki he ako'.

Sīpinga lelei 'eni:

- Tui ma'u pē 'e koe 'a ho tatā pasikala'.
- 'Ai ma'u pē 'e koe 'a e ngaahi faka'ilonga nima totonu'.
- Lue mo ho'o pasikala' 'i he taimi 'oku' ke kolosi ai 'i ha kolosi'anga ma'ae kau fononga lalo'.
- Hoko ko e tokotaha heka pasikala malu mo hao koe.

Ka fiema'u ha toe fakamatala makehe sio ki he tu'asila 'o e LTSA 'i he 'initaneti 'a ia ko e www.ltsa.govt.nz pe ko e www.bikewise.co.nz

Te u fai fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Fakapapau'i 'oku pau ke tui 'e ho'o tama' 'a hono tatā pasikala 'i he taimi pē 'e heka ai 'i ha me'a va'inga 'oku fakave'eteka pe ve'etolu. Fakapapau'i 'a e ngaahi feitu'u malu mo hao ke ne heka holo ai'.

Kamata 'a ho'o fakaangaanga ia ki he ngaahi faka'ilonga nima' pea mo e ngaahi 'ulungaanga fakahekapasikala' i ha feitu'u malu mo hao.

Fakaangaanga 'a e heka pasikala' mo ho'o tama' 'i he hala'. Tokoni kiate kinautolu 'i hono palani 'a e vaa'ihala malu mo hao taha ke nau heka ai'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 13 me'i he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i: 'Oku pehē 'e he Kau Polisi' mo e Kautaha "Bikewise" ko e fānau ta'u fē 'oku pau pē ke 'i ai hanau tauhi 'a ia ko ha tokotaha lahi fakapotopoto 'o kapau 'oku nau lolotonga heka pasikala 'i he hala?

Tali: Ko e fānau ta'u si' i hifo 'i he ta'u 10.

Ko e ngaahi me'ava'inga fakave'eteka'

Ko e hā te u ako'i ki he'eku tama?	'Uhinga te u ako'i ai 'eni?
<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku fiema'u 'a e fānau' ke nau ako ki he malu mo hao 'i he heka 'i he sikeitipooti' pe papa fakapaheke', sikuta' pe saliate heka'anga 'oku teke'aki 'a e kauva'e' pea mo e sikeiti faka ve'eteka'. • 'A e taukei mo e 'ilo ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi me'ava'inga 'oku hā atu 'i 'olunga'. 'Oku fiema'u 'a e taimi lahi ki heni pea kuo pau ke fakaangaanga ia 'i he feitu'u malu. • 'Oku 'ikai ke ngāue'aki ha sikuta, sikeitipooti pe sū sikeiti lola 'i he ngaahi hala pule'anga'. 'Oku toki ngāue'aki pe kinautolu'i ha 'api fakafo'ituitui pe ngaahi feitu'u pau 'oku 'atā ai ke ngāue'aki ai 'a e ngaahi me'ava'inga fakave'eteka pehē ni'. • Ke tui ma'u pē ha tatā malu'i (Sio ki he Fika 11) mo ha teunga malu'i hangē ko e me'a fakamolū nima ki he nima', tui'i nima' mo e tui', pea hangē ko e sū mapuni mo e vala lanu mata'ā'ā. 	<ul style="list-style-type: none"> • 'E malava ke lavea 'a e fānau' i he'enau kamata ngāue'aki 'a e ngaahi me'ava'inga pehē ni' pe ko ha ako ki ha pōto'i me'a fo'ou. 'Oua te ke fakavavevave ke fakatau ha me'ava'inga ve'eteka ma'a ho'o tama'. • 'Oku fiema'u ha taimi lahi ke ako'i ai 'a e poto 'i he palanisi 'o e sino', pule'i 'o e me'ava'inga', pea mo e ta'ofi, pea ko e fānau' 'oku nau pelepelengesi 'aupito, kae'oua kuo nau potopoto'i lelei heni. • Ko e ngaahi kolo lahi 'e ni'ihī 'oku 'i ai 'enau ngaahi lao ke ta'ota'ofi'aki 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi Me'ava'inga Fakave'eteka pehē ni' 'i he ngaahi feitu'u tau'anga me'alele', hala ma'ae kau fononga lalo' pea mo e ngaahi feitu'u makehe ma'ae kau fononga lalo'. Fakapapau'i 'eni mo e Kōsilio 'o e feitu'u 'oku' ke nofo ai'. Ko e fānau' 'oku nau lavelaveili kapau te nau 'i he hala pule'anga' pea 'e toe malava ke nau fakatupu lavea 'o kapau te nau heka holo 'i he ngaahi me'ava'inga pehē ni' 'i he ngaahi hala ma'ae kau fononga lalo'. • 'E lava 'eni ke ne fakasi'isi'i ha lavea 'a ha fānau iiki.

Te u ako'i fēfē 'eni?

Talanoa atu fekau'aki mo e:

- Ngaahi feitu'u malu mo hao ke sikeiti pe ngāue'aki ai 'a e sikuta' 'i 'api mo e ngaahi feitu'u hangē ko e pa'ake sikeiti' pe mala'eva'inga 'i he feitu'u 'oku' te nofo ai'.
- Vala' mo e ngaahi me'angāue malu'i'.
- Ngaahi fakatu'utāmaki 'e ala hoko 'o ka ngāue'aki ha me'ava'inga fakave'eteka.

Mou 'ahi'ahi'i fakataha ke:

- Ma'u 'a e 'ilo mo e taukei ki hono ngāue ke ngāue'aki 'a e me'ava'inga faka ve'eteka' mo ho'o tama', 'i ha feitu'u malu mo hao 'o mama'o 'aupito mei' he feitu'u tulēfiki'ia'.
- Tui 'o e tatā pasikala' mo e me'a malu'i'.

Sīpinga lelei 'eni:

Tui ma'u pē 'a e vala malu'i totonu' 'o kapau 'oku' ke sikeiti pe ngāue'aki ha sikeitipooti pea' ke ngāue'aki pē 'a e ngaahi feitu'u malu mo hao 'oku' 'osi faka'atā ke fai ai 'a e va'inga ko 'eni'.

Te u ako'i fakakū 'eni?

Ta'u 0 ----- 2 ----- 4 ----- 6 ----- 8 ----- 10

Ko e taimi pē 'e kamata ai ke heka 'a ho'o fānau' 'i ha me'ava' inga fakave'eteka pea' ke fakapapau'i 'oku nau tui 'a honau tatā malu'i'. Fakapapau'i foki 'oku nau heka pē 'i he ngaahi feitu'u totonu pea momalu mo hao'.

Ko 'ene kamata pē ke nau ngāue'aki ha sikeiti pe sikeitipootipea' ke kamata ako'i leva 'a e ngaahi 'ulungaanga totonu mo malu mo hao ki he heka 'i he ngaahi me'a pehē ni'.

Ako'i hokohoko ma'u pē ki he fānau' 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau felāve'i mo 'enau malu mo hao'.

Ko e Fehu'i Nounou Fika 14 mei' he Tohi Ngāue ki he Malu mo hao 'i he Hala'

Fehu'i': *Ko e hā 'a e me'angāue mo e vala malu'i 'oku fokotu'u mai ke ngāue'aki 'i he taimi 'oku ngāue'aki ai 'e he fānau' 'a e ngaahi me'ava'inga fakave'eteka?*

Tali': *Ko e tatā malu'i, me'a fakamolū ki he tui' i nima', tui', mo e kia' i nima', pehē ki he vala lanu mata' ā' ā pea mo e sū mapuni.*

